

A XVI. század nyomdái és nyomdászai

A Heltai-féle nyomdával egyidőben még két nyomda állt az unitarizmus szolgálatában: a kevésbé ismert, Temesváron működött Karádi-, és a gyulafehérvári Hoffhalter-féle nyomda.

Míg a Heltai-féle nyomda egy évszázadig állt, addig a Karádi-féle nyomda egyetlen működési évről, 1569-ről tud a szakirodalom. Ez évben adta ki **Karádi Pál**, az Abrudbányán szolgált unitárius lelkész, a későbbi alföldi püspök a szerző kérdését oly sokáig vitatott „Balassi Menyhért árultatásáról” című könyvét.

A nyomdászként is ismert Karádi Pál Székesfehérváron született 1523-ban. Erdélybe Székesfehérvár török kézre kerülése után ment. 1561-től 1567-ig Karánsebesen Bethlen Gergely udvari papja volt. Innen Abrudbányára ment papnak, és csatlakozott Dávid Ferenc unitárius eszméket valló táborához. 1568-ban vitavezető bíróként vett részt a gyulafehérvári hitvitán. 1570-től 1572-ig Simándon, majd élete végéig (+1590. k.) Temesváron szolgált. 1568-tól Középf- és Délmagyarországon, Temes, Tolna és Baranya vármegye püspökéként szerepelt. Nyomdászti tevékenységének egyetlen jelentős állomása Temesvár volt.

A török megszállta Magyarországi sajtóval kapcsolatban Borsá Gedeon közölt érdekes ismertetést. Elmondta, hogy 1483-ban, a török birodalom egész területére szólon, II. Bajazid szultán halálbüntetés terhe mellett megtiltotta a könyvnyomtatást. 1727-ben azonban III. Ahmet szultán engedélyezte a magyar származású Ibrahim Muteferikának, hogy Isztambulban nyomdát alapítson. A XVI. században a hódoltság területén már kevésbé vették szigorúan II. Bajazid két évszázaddal korábbi rendeletét. Annál is inkább, mert azt a szultán a mohamedán papság befolyására hozta, akik a nyomdászatban könyvmaolói tevékenységükből eredő jövedelmük elvesztését érezték.

Dörnyei Sándor úgy tudta, hogy Karádi nyomdája már Simándon is működött. Ezt látja igazoltnak Borsá Gedeon is, aki elmondta, hogy Dávid Ferenc Simándra küldte a kortárs Nauaert, hogy Karádi nyomdájában adassa ki szentháromság ellenes vitairatait. Zovényi Jenő úgy tudta, hogy Karádi simándi nyomdáját a görögkeleti egyház román vezetőinek nyomására a pása szüntette meg. Amikor Karádi Temesvárra költözése után a nyomda ismét működni kezdett, további tevékenységét szintén a pása szüntette be. Lévény egyetlen dokumentuma a Temesváron működött Karádi-féle nyomdának a „Balassi Menyhért árultatásáról” szóló munka, a szakirodalom a nyomda bemutatásával nem foglalkozott. A megjelent kevés, idevonatkozó tanulmány arról szól, hogy Karádi a kolozsvári Heltai-féle nyomda kiselejtezett betűkészletét vásárolta meg és ezzel nyomta ki – Gulyás Pál föltételezése szerint – Hoffhalter Rudolf segítségével. A kinyomtatott szöveg kopott és törött betűkre, sejtéses nyomdai festékre és egyetlen munkáskezre enged következtetni. Fitz József a betűk kopottságán utközött meg, de azzal érvelt, hogy a munka a nyomda utolsó terméke lehetett.

Karádi egyházi irodalommal is foglalkozott. Magyarizátot irt Hozseás és Joel próféciájáról, a János Jelenések könyvéhez, de ezek kézírathat maradtak. Föltételezhetően saját nyomdája tilalom, más nyomdák a felekezeti ellenségeskedés, vagy az érdeklődés hiányában nem vállalták ki-nyomtatásukat.

Az Unitárius egyház szolgálatban álló harmadik, XVI. századi nyomda Gyulafehérváron működött 1567 és 1568-ban. E nyomda tulajdonosa és vezetője a lengyel származású **Hoffhalter Rafael** volt.

Az Unitárius Élet 1990. 2. számában megjelent Hoffhalter életét bemutató tanulmány szerint, 1525 körül született és 1549-ben kötött házasságot. A nehezen kimondható eredeti nevét (Shrztusky) Hoffhalterre változtatta. A lengyel földet protestáns érzelmei miatt elhagyva Németalföldre, majd Svájcba ment, ahol Zürichben sajátította el a nyomdász mesterséget. 1555-től bécsi lakos. Itt az uralkodóház tagjainak szolgálatában, kiváltságlevel birtokában készítette rézmetszeit. E kiváltságlevel fölhatalmazta könyvnyomtatásra, nyomdai mintaszedésre, papírral és könnyvvel való kereskedésre is.

Bécs után előbb Debrecenben, aztán Nagyváradon, végül Gyulafehérváron folytatta nyomdász tevékenységét.

Debrecenben előbb, mint fametsző dolgozott. Gulyás Pál szerint a kalvinista nézetekkel való ellentéte miatt ment Nagyváradra, majd innét 1567-ben Gyulafehérvárra, ahol királyi nyomdászként dolgozott. Kiszolgáltatottságának és anyagi gondjainak megszűnésével Hoffhalter a gyulafehérvári szellemi élet egyik alakítójává vált, és a már unitárius nézeteket vallott fejedelem pártfogásával, a radikális reformáció, az unitarizmus egyik élénjárójaként végezte nyomdászti tevékenységét. Munkássága alapján Naményi Lajos úgy véli, hogy nyomdája a kor legjelentősebb könyvnyomdát műhelye volt. Személyét illetően Csüros Ferenc alaposan képzett, sokoldalú, munkájában igényes könyvkiadót látott benne. Jakó Zsigmond azt hangoztatta, hogy Hoffhalter felekezete mellett nemzetközi ügyet is szolgált. Rezi Elek Hoffhalter 23 kiadványára hivatkozva jelentette ki, hogy az unitárius eszme fenntartásáért folytatott küzdelemben Dávid Ferenc egyik legerősebb támasza volt.

Borsá Gedeon a Hoffhalter-problémákkal foglalkozva arról tudósított, hogy nyomdászként már Zürichben önállóan üzte a betűöntést és a mintametszés mesterségét. Ebből az a következtetés vonható le, hogy Hoffhalter könyvnyomdátí tevékenysége Bécsben kezdődött. Borsá szerint a bécsi és debreceni működése közben Alsóindván és Nédelicén is végzett nyomdai tevékenységet. Föltételezhető, hogy Hoffhalter már Zürichben jól jövedelmező betűöntő és mintametsző műhelyt tartott fenn, és részben ennek jövedelméből Bécsben már olyan nyomdával is rendelkezett, amelyet további állomáshelyein sikeresen használhatott. Azonban Gulyás Pál úgy tudta, hogy Hoffhalter Bécsből való

kényszerű és gyors távozása miatt nyomdai felszerelését nem vihette magával. Így debreceni korszában az ottani nyomda alkalmazottja volt. Hogy Debrecenből milyen nyomdai felszereléssel érkezett Nagyváradra, azt nem tudni. Tény, hogy később, gyulafehérvári környezetében hamar otthonra talált. A gyulafehérvári nyomdát is annyira magáénak tekintette, hogy bár a fejedelem megbízásával és annak költségére végezte nyomdai tevékenységét, mégis – halála után – a nyomda teljes felszereléssel özvegyére és fiára szállott. Ezt erősítette meg Gulyás, Schesens Keresztély által készített sírversére alapozva, mondván, hogy Hoffhalter, mint királyi könyvnyomtató a „saját” műhelyben dolgozott.

Hoffhalter unitárius kiadványai azért figyelmet érdemlők, mert azt az álláspontot fejezték ki, melyre a „harcos” jelző volt jellemző. Harcias képet szemléltető illusztrációi közül első helyet a szentháromság ellenes illusztrációi foglaltak el. Soltészné elmondta (1961), hogy Hoffhalter szentháromság ellenes képe először Császári István már a XVI. században megemissiózott munkáján jelent meg, amelynek változata díszítette Dávid „De falsa et vera” című könyvét. Egyébként Hoffhalter ábrázolásában a szentháromság ellenesség többféle-képpen jutott kifejezésre. Volt szentháromság ellenes ábrázolása, amely egy négyszögletű alapon háromarcú mellszobrot ábrázolt, melynek egyvívű tartozását egy zárt korona jelképezte. Egy másik szentháromság ellenes képe egy szarkofágban álló, deréktől fölfelé látható kétfejű férfialakot ábrázolt, mely fölött a szentleket jelképező galamb lebegett. Harmadik képe egy otyást felmutató papot ábrázolt, aki felett a gyermek Jézus és az Úr fél alakja lebegett. Negyedik képe egy terített asztal mellett ülő három férfialakkal szemléltette a szentháromságot, illetve utalt szentháromság ellenességére.

Illusztrációinak művészi színvonalát Soltészné különbözőképpen értékelte. A képeket általában ügyes szerkezeti felépítettségűeknek mondta, melyeknek emberalakjai sajátosak. A szentháromság ellenes képek sikerét legjobban Mélius fejezte ki, aki a „Szent Jánosnak tett jelenések... magyarázása” című munkájában, melyben Hoffhaltert a „szentháromság megfaragásáért és megcsúfolásáért” kárhoztatta.

Figyelmet érdemeltek a Hoffhalter gyulafehérvári nyomdájából kikerült címerképek. Ezek közül János Zsigmond erdélyi fejedelem, Némerthy Ferenc tokaji kapitány és Hoffhalter címere volt a legjelentősebb. Mind a hármat téglalap alakú keretben női fél alakok díszítették.

Hoffhalter nyomtatványainak betűiről és helyesírásáról keveset tudunk. Helyesírását Molnár József egységesnek és következetesnek mondta. Feltehetőleg, hogy a szöveg kinyomtatásában ragasszkodott a szerző kéziratához. Ennek tulajdonította helyesírásának ingadozását.

Hoffhalter nyomdászati tevékenységének és vele a gyulafehérvári nyomda fénykorának 1568. február végén bekövetkezett halála vetett véget. Jakó Zsigmond azt jegyezte föl, hogy halálát ellenségei Isten büntetésének tulajdonították. De hangot adott annak az állításnak is, hogy a reformátusok gyl-

olták meg a szentháromságot gúnyoló metszeti fölötti fólháborodásukban.

Halála után a nyomdát egy ideig örökösei, felesége és Rudolf nevű fia vezette. Gulyás Pál úgy tudta, hogy egy időben a nyomda vezetésében segítségükre volt az ottani városi iskola tanítója Wagner Gergely. Özvegye később férjhezment Georg Hermannhoz és eltűnt az ismeretlenség ködében. Fia Rudolf nyomdászati tevékenységét egy ideig Váradon folytatta, de jelleme és munkássága meggátolta abban, hogy nagy és neves nyomdászok sorában emlegessék.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. Jakab Elek: „Kolozsvár története.” 1888.
2. Ferenczi Zoltán: „A kolozsvári nyomdászati története.” 1896.
3. Kanyaró Ferenc: „Protestáns vitairatok Mélius idejéből.” Magyar Könyvszemle. 1896.
4. Borbély István: „Heltai Gáspár.” 1907.
5. Czöbel Ernő: „A Heltai nyomda alapításáról.” Erdélyi Múzeum. 1913.
6. Gulyás Pál: „A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.” 1931.
7. Pirnáth A. – Végh F.: „Új adatok Heltai Gáspárról.” Irodalomtörténeti Közlemények. 1956.
8. Végh Ferenc: „Hoffgréff György életéhez.” Magyar Könyvszemle. 1957.
9. Tóth Kálmán: „Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák.” Kelemen Lajos Emlékkönyv. 1957.
10. Horváth János: „A reformáció jegyében.” 1957.
11. Fitz József: „A magyar könyv története 1711-ig.” 1959.
12. Soltész Zoltánné: „A magyarországi könyvdisztés a XVI. sz.-ban” 1961.
13. Dönye Sándor: „A XVI. századi simándi nyomda.” Magyar Könyvszemle 1964. 2. sz.
14. Fitz József: „A magyarországi nyomdászati, könyvkiadás és könyvkereskedés története.” 1967.
15. Borsá Gedeon: „Hoffhalter-problémák.” Magyar Könyvszemle. 1970.
16. Borsá Gedeon: „A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege.” Renszánsz Füzetek. 22. 1973.
17. Herepei János: „Adattár XVII. sz.-i szellemi mozgalmaink történetéhez. III. k. 1978.
18. Zoványi Jenő: „A magyarországi protestánsizmus 1565-1600-ig.” 1977.
19. Jakó Zsigmond: „A Hoffhalterek váradai és gyulafehérvári nyomdájá” 1979.
20. Erdő János: „Heltai Gáspár az igaz keresztény valóság prédikátora.” Teológiai tanulmányok. 1986.
21. Binder Pál: „Andreas Thronwacher száz év evangélikus lelkes unitárius tárgyú tanulmányai.” Ker. Magvető. 1988.
22. Kelemen Miklós: „Hoffhalter Rafael.” Unitárius Élet. 1990. 2. sz.
23. Jakó Zsigmond: „Társadalom, egyház, művelődés.” 1997.

Kelemen Miklós